

XIX. YÜZYILDA KÜRTLER ARASINDA HÂLİDİLİĞİN YAYILMASINA KADİRÎ AİLELERİN YAKLAŞIMI

Abdulcebbar Kavak*

Öz

XIX. Yüzyılda İslam dünyasındaki tasavvufî hareketler içinde Hâlidîliğin ayrı bir yeri vardır. Müceddidî şeyhi Mevlânâ Hâlid'in Şehrezor'da temelini attığı Hâlidîlik, Bağdat ve Şam'da bulunduğu yıllarda İslam coğrafyasının büyük bir kesimine yayılma imkânı bulmuştur. Mevlânâ Hâlid'e ilk ciddi destek, şüphesiz Şehrezor ve çevresindeki Kürt elitinden gelmiştir. Büyük çoğunluğu ilmiye sınıfı mensubu olan Şehrezorlu bu şahsiyetlerin nüfuzlu ailelere ve aşiretlere mensubiyeti, Hâlidîliğin bu bölgede yayılmasını hızlandırmıştır. Şehrezor'da Hâlidîliğe verilen desteğin bir benzeri çok geçmeden Irak, İran ve Anadolu'da yaşayan Kürtlerden gelmiştir.

Hâlidîlik Kürtler arasında hızla yayılarak güçlü bir toplumsal zemine oturmaya başlamıştır. Bu durum Irak'ta faaliyet yürüten Berzencî, Talabanî, Haydarî, Birîfkanî, Anadolu'da Nehrî, Arvasî, Firsafî ve Âbrî, İran'da Şeyh Baba, Sure ve Gaşihanî gibi Kadirî aileleri de etkilemiştir. Bu ailelerin bir kısmı Hâlidîliğe muhalefet ederken, bazıları tarafsız kalmayı diğer bir kısım aileler ise tasavvufî faaliyetlerini bu yeni oluşumun şemsiyesi altında yürütmeyi tercih etmişlerdir. Bu makalede XIX. Yüzyılda Kürtler arasında etkin olan Kadirî ailelerin Hâlidîliğe yaklaşımını irdelemeye gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, XIX. Yüzyıl, Kürtler, Kadirîlik, Hâlidîlik, Kadirî Aileler.

THE APPROACH OF QADIRÎ FAMILIES TO THE SPREAD OF KHALIDISM AMONG THE KURDS IN THE 19ST CENTURY

Abstract

Khalidism has a special place in the sufi movements in the Islamic world in the 19st century. Khalidism, where the mujaddid sheikh Mawlana Khalid laid his foundation in Shahrazor, had the oppurtunity to spread to a large part of the Islamic geography during his years in Baghdad and Demascus. The firs serious support for Mawlana Khalid came without doubt from Shahrazur and the surrounding Kurdish elite. Membership of these personalities from Shahrazur, most of whom are members of the scientific class, to influential families and tribes, it accelerated the spread of Khalidism in this region. Similarly, the support for Khalidism in Shahrazur soon came from Kurds living in Iraq, Iran and Anatolia.

Khalidism spread rapidly among the Kurds and started to establish a strong social base. This situation also affected the Qadirî families such as Barzanji, Takabani, Haydari Birifkani in Iraq, Nahri, Arwasi, Fırsafî and Abri in Anatolia, Sheikh Baba, Sure and Gashihanî in İnan. While some of these families opposed to Khalidism, some preferred to remain neutral and some families preferred to carry out their sufi activities under the umbrella of this new formation. In this article, we will try to examine the approach of Qadirî families against Khalidism, who were active among the Kurds in the 19th century.

Keywords: Sufism, 19th Century, Kurds, Qadiriyya, Khalidiyya, Qadirî Families.

GİRİŞ

Kürtler, tarihî ve coğrafik olarak Ortadoğu'nun en hareketli bölgelerinden birinde yaşamaktadır. Hicrî ilk çeyrek asırda İslam'la tanışan Kürtler,¹ dinî kurumların toplumsal hayatta etkin hale getirilmesi için ciddi bir gayretin içinde olmuşlardır. Cami ile başlayıp medrese ve tekkelerle devam eden ilmî ve ahlakî gelişim sürecine diğer Müslüman toplumlarla beraber önemli katkılar sunmuşlardır.

Tasavvufun kurumsallaşmasıyla beraber ortaya çıkan tarikatların en rahat yayıldıkları toplumlardan biri Kürtlerdir. Onların tasavvufî düşünceye sıcak bakan toplumsal yapısı, Sünnî tarikatlar kadar heterodoks hareketlerin de yayılmasına imkân sağlamıştır. Bu nedenle Kadiriyye, Sühreverdiyye, Halvetiyye, Şâziliyye ve Nakşibendiyye gibi Sünnî tarikatların yanında Yezidiyye, Kakaiyye gibi heterodoks yapılar da Kürtler arasında kendilerine yer edinebilmişlerdir.²

On dokuzuncu yüzyılın başına gelindiğinde Kürtler arasında asırlardır faaliyet yürüten farklı Sünnî tarikatlar zamanla toplumsal desteklerini kaybetmişlerdir. Bu dönemde halk arasında tek tasavvufî hareket olarak Kadiriyye tarikatının adı öne çıkmaktadır. Heterodoks tasavvufî yapılanma içinde ise Adeviyye tarikatından dönuşen Yezidiyye ve Yaresan inancının Kürt kültürüyle şekillenmiş hali olan Kakaiyye'nin adından bahsetmek gerekir. On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren heterodoks yapılarda bir değişiklik yaşanmazken, Irak'ın Süleymaniye şehrinde ortaya çıkan Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Mevlânâ Hâlid'in (ö. 1242/1827) irşad faaliyetleri, yüzyıllardır Kürtler arasında devam eden tasavvufî hayata yeni ve hareketli bir ekolü kazandıracaktır. Bu ekol Nakşibendiyye-Müceddidiyyenin Hâliidiyye şubesidir.

Nakşibendiyye tarikatı aslında başından beri Kürtlerin çok da yabancı olmadığı bir tarikat olmasına rağmen,³ tarikat ilk defa Kürt toplumunda bu kadar derin izler bırakacak ve Kürtlerin tasavvufî hayatıyla neredeyse özdeşleşecek bir konuma

¹ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, (Beirut: Dâru Sadır, 1992), 2:50; İbnü'l-Esîr, Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târih*, Thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 2: 410-420.

² Abdussamed Tûdar, *Nûru'l-Envâr der Silsile-i Âl-i Athar*, (Tahran: İntişârât-ı Hüseyinî Neseb, 1369/1990), 45-83; Muhammed Raûf Tavakkulî, *Tarih-i Tasavvuf der Kurdistân*, (Tahran: İntişârât-ı Tavakkulî, 1381), 141-315; Muhammed en-Nâsır Sîdikî, *Târihu'l-Yezîdiyye*, (Lazkiye: Dâru'l-Hivar, 2015), 257-268; Abbas Azzavî, *el-Kâkâiyye fi't-târih*, (Bağdat: Şeriketü't-Ticâre ve't-Tibâ'a'l-Mahdûde, 1949), 27-40; Ali Tenik, *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2015), 31-148; Abdulcebbar Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf 17. Yüzyıl*, (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2016), 74-245.

³ İnan ve Anadolu'da yaşayan Kürtler arasında Hâlidilikten birkaç asır önce Nakşibendiyye mensuplarının faaliyet yürüttüğü bilinmektedir. Bk. Hamid Algar, *Nakşibendilik*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 245-246, 269-277.

gelecektir. Bu durum doğal olarak uzun süredir Kürtler arasında irşad faaliyeti yürüten ve ciddi bir nüfuza sahip olan Kadirî şeyh ailelerini etkilemiştir. Yüzyıllardır tek başlarına oturdukları irşad postunu, Hâlidîye mensuplarıyla paylaşmak zorunda kalmışlardır. Dahası dinamik yapısı ve faaliyetleriyle çok hızlı yayılan bu tarikat, onları toplumsal alanda ikinci sıraya itmeye başlamış ve etkilerini azaltmıştır. Bu duruma karşı Kadirî şeyh ailelerin yaklaşımı, her bölgede aynı şekilde tezahür etmemiştir. Hâlidîliğe karşı muhalefet edenlerin yanında, tasavvufî kimliğini bu yeni tarikatı benimseyerek devam ettirmek isteyenler de olmuştur. Makale konusunun Kürtler özelinde ele alınmasının sebebi, Hâlidîliğe karşı en yoğun tepkinin Kürtlerin yaşadığı bölgelerde meydana gelmesidir. Bu makalede önce on dokuzuncu yüzyılda Kadiriyye tarikatının Kürtler arasındaki faaliyetlerinden bahsedilecektir. Ardından Hâlidîliğin ortaya çıkışı ve gelişimi genel hatlarıyla ele alınacak sonra Kadirî şeyh ailelerin Hâlidîliğe yaklaşımı irdelenecektir.

1. XIX. Yüzyılda Kadiriyye Tarikatının Kürtler Arasındaki Faaliyetleri

On dokuzuncu yüzyılda Kadiriyye tarikatının Kürtler arasında yürüttükleri faaliyetlerden bahsetmek, Irak, İran ve Anadolu'da Kürtlerin yaşadığı oldukça geniş bir coğrafyayı irdelemeyi gerektirir. Bu ise takdir edileceği üzere bir makalenin sınırlarını çok aşan bir çalışma olur. Burada genel hatlarıyla Kürtler arasında Kadirîliği temsil eden tanınmış bazı aile mensupları ile bunların tasavvufî faaliyet alanları ele alınacaktır. Bu meyanda ilk bahsedilmesi gereken Kadirî ailelerin başında Irak'ın Şehrezor bölgesinde yaşayan Berzencîler gelmektedir. Irak'ın Şehrezor bölgesine Miladî on dördüncü yüzyılda yerleşen bu ailenin ilk ataları Seyyid Musa Berzencî ve Seyyid İsa Berzencî'dir.⁴ Bu iki zât, Irak'a yerleştikten sonra babaları Seyyid Ali Hemedanî'den (ö. 786/1385) aldıkları Kübreviyye-Hemedaniyye tasavvufî çizgisini temsil etmişlerdir. Daha sonra bu kimliklerine Nurbahşiyye tarikatını da eklemişlerdir.⁵ On yedinci yüzyılda ailenin büyüklerinden Seyyid Baba Resul Berzencî (ö. 1056/1647), Kürtçenin Kurmancî lehçesinin konuşulduğu Behdinan bölgesine giderek Şûş Halveti Tekkesi'nde tasavvufî eğitim almıştır. Baba Resul, müşşidi Şeyh İzzeddin eş-Şûşî'den irşad izni aldıktan sonra kızı Fatıma Hanımla evlenmiştir.⁶ Böylece Berzencîler tasavvufî kimliklerine Halvetiyye tarikatını da eklemişlerdir.

On yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren en az Kübreviyye-Hemedaniyye kimlikleri kadar ailede iz bırakacak yeni bir tarikata yönelmişlerdir. Bu tarikat Kadiriyye'dir. Her ne kadar bu aileden Seyyid İsa el-Ahdab (ö. 941/1535) ve Seyyid Kalender el-Berzencî (ö. 951/1545) Bağdat'ta Kadiriyye tarikatına intisap etmişlerse de⁷ bu iki zâtın intisabı münferid kalmış ve Berzencîlerin Hemedaniyye-Nurbahşiyye kimliklerini etkileyememiştir. Bu nedenle on yedinci yüzyılın ikinci yarısı ailenin hayatında yeni ve önemli bir sürecin başlangıcıdır. Seyyid Ali Venderîni (ö. 1080/1669) ile başlayan bu yeni dönem oğlu Seyyid Muhammed en-Nûdehî (ö. 1126/1714) ve oğulları Seyyid İsmail Vulyânî (ö. 1158/1745) ve Seyyid Hasan Gelezerdî (ö. 1175/1762) ile devam edecektir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise ailenin tasavvuf alanında şüphesiz en güçlü şahsiyeti Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî el-Berzencî (ö.1254/1838) olmuştur. Şeyh Ma'rûf, 1838 yılında vefat ettiğinde yerine oğlu Kake

⁴ Abdülkerim Müderris, *Binemâleyê Zanyârân*, (Tahran: Çaphâne-i Ânâ, 1389), 206-209.

⁵ Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf*, 58.

⁶ Abdülkerim Müderris, *'Ulemâunâ fî hidmeti'l-ilmi ve 'd-dîn*, (Bağdat: Dâru'l-Hürriyye, 1983), 108.

⁷ Müderris, *Binemâleyê Zanyârân*, 215-216.

Şeyh Ahmed (ö. 1305/1887) geçmiştir.⁸ Şeyh Ma'rûf'un çok düşkün olduğu bu oğlunun daha kolay Arapça ve İslami ilimleri öğrenebilmesi için *el-Ahmediyye fî tercümeti'l-keîlmâtil-Arabiyye bi'l-Kürdiyye* adlı Arapça- Kürtçe sözlüğü telif ettiğinden bahsedilmektedir.⁹

On dokuzuncu yüzyılda Berzencî ailesinden Şeyh Ma'rûf'un bazı kuzenlerinin de irşad faaliyeti içinde oldukları görülmektedir. Bunlardan Şeyh İsmail Vulyânî ve Şeyh Hasan Gelezerdî'nin çocukları ve torunları, Kerkük ve çevresinde Kâdirîliğin yayılmasında aktif rol aldıkları gibi bazı halifeleri Anadolu'ya giderek orada ikamet etmişlerdir. Bayazıt Sancağı müftülerinden¹⁰ Hacı Seyyid Muhammed Berzencî bunlardan biridir. Yine Şeyh Ma'rûf'un anne tarafından bazı akrabalarının da İran'da faaliyet yürüttükleri bilinmektedir. İran'ın Pencuvîn bölgesinde Şeyh Muhammed Teratevendî, Bane şehrinde Sorînî ve Hakezalî nispetini taşıyan Kadirî şeyhleri ile Merivan şehrinde Bîlû ve Dâsiran Kadirî şeyhleri¹¹ Şeyh Ma'rûf'un akrabalarıdır.

On dokuzuncu yüzyılda daha çok Tâlebânî nisbetiyle bilinen Şeyh Mahmud Zengene'nin (ö. 1215/1800) çocukları ve torunları, Kerkük merkezli bir irşad faaliyetinin içinde olmuşlardır. Tâlebânî ailesinden Şeyh Abdurrahman Halis Kerkükî (ö. 1275/1858) bu asırda hem aileyi hem de Kadiriyye tarikatını temsil eden isimlerin başında yer almıştır.¹² Güçlü kimliği ile Kadiriyye tarikatına Hâlisiyye adıyla yeni bir kolun¹³ eklenmesini sağlamıştır. Oğulları Şeyh Rıza Tâlebânî (ö. 1328/1910) ve Şeyh Ali Tâlebânî (ö. 1330/1912) Hâlisiyye kolunun yayılmasında aktif rol oynamışlardır. Kerkük'te oldukça faal olan Tâlebânî Tekkesi, farklı inanç, mezhep ve meşrepten insanı bir araya getirmeyi başarmıştır.¹⁴ Bu durum Tâlebanîlerin nüfuzunu arttırdığı gibi silsilelerinin Irak, İran ve Anadolu'da yayılmasının da önünü açmıştır.

Irak'ta Erbil ve Bağdat şehirlerinde ilmiye sınıfı arasında seçkin bir yer edinen Haydarîlerin de Kürtler arasındaki tasavvufî hareketlilikte rollerinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Safevî Hanedanına mensup olan Haydarîler, Şah İsmail'in Sünnî aile mensuplarını Şîliği benimsemeye zorlaması¹⁵ sonucu İran'dan ayrılarak Irak'a hicret etmişlerdir. Şeyh Haydar Pîrüddin'in oğlu Şeyh Muhammed el-Erdebilî, bu ailenin Irak'taki atasıdır.¹⁶ Safeviyye tarikatına mensup olan bu aile zamanla bu kimliklerinden uzaklaşarak Irak'ta yaygın olan Kadiriyye tarikatına yönelmişlerdir. Bu kimlikleriyle Bağdat'ın yanında Erbil'in Maveran köyünü merkez edinerek¹⁷ Kürtler arasında faaliyet yürütmüşlerdir.

⁸ Muhammed el-Hâl, *eş-Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî el-Berzencî*, (Bağdat: Dâru Matbaati't-Temeddün, t.s.), 199. 2015 yılında Süleymaniye şehir merkezinde bulunan *Mizgevtê Gevre* (Ulu Cami)'yi ziyaretimiz sırasında hemen yanı başında bulunan Kâke Şeyh Ahmed türbesinin gruplar halinde ziyaret edildiğini bizzat müşahede imkânı bulduk.

⁹ el-Hâl, *eş-Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî*, 98.

¹⁰ Abdulhalim Durma, *Evlialar Şehri Ağrı*, (Samsun: Erol Ofset Yayıncılık, 2014), 56.

¹¹ Müderris, *Ulemâunâ*, 392-393.

¹² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1:131.

¹³ Sadık Vicdânî, *Tomâr-ı Turuk-ı Âliyye*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338), 2:56.

¹⁴ İsa Çelik, "Tâlebânî, Abdurrahman Hâlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-2:581.

¹⁵ Tâlib Muhaybis Hasan el-Vâilî, *es-Safeviyyûn mine't-Tarikati's-Safeviyye hettâ te'sîsi'd-devle*, (Dimaşk: Rend Li't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2011), 242-243.

¹⁶ İbrahim Fasîh Haydarî, *Unvânü'l-mecd fî beyânî ahvâli Bağdad ve'l-Basra ve'n-Necd*, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 74.

¹⁷ Maveran köyünde açılan medrese ve ilmi faaliyetler için bk. Muhammed Ali Karadağî, *Bujandneveyê Mêjûyê Zanayânê Kurd*, (Bağdat: Çaphâne-i Hansa, 2002), 4:327.

İrak'ta Kürtler arasında etkin diğer bir Kadirî ailesi de Birîfkanîlerdir. Bu ailenin Kadirîliğe intisabı Şeyh Nureddin Birîfkanî (ö. 1268/1852) ile on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde olmuştur. Bu aile daha önce Şeyh Şemseddin Ahlatî'nin (ö. 1085/1674) Birifka köyünde kurduğu tekkede¹⁸ irşad faaliyeti yürüten Halvetî şeyhleri olarak tanınmışlardır. Şeyh Nureddin Birîfkanî, medrese tahsili sırasında tanıştığı ve Musul'daki Araplar ve Kürtler arasında saygın bir konumu bulunan Şeyh Mahmûd b. Abdülcilil el-Mavsilî'den (ö. 1253/1837) Kadirî hırkası giymiştir.¹⁹ Musul'un kuzeyinde günümüzde Duhok adıyla bilinen şehri merkez edinen Birîfkanîler, yetiştirdikleri halifeleri ile Kuzey Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı şehirlerinde yirmiden fazla tekke kurmuşlardır.²⁰

İran'ın kuzeybatısında özellikle Irak ve Türkiye sınırına yakın şehirlerde yoğun bir nüfusa sahip olan Kürtler arasında, on dokuzuncu yüzyılda Nakşibendî-Hâlidîlerden önce en aktif faaliyet yürütenler yine Kadirî şeyhleri olmuştur. Burada Kadirîlik Irak ve Anadolu'da olduğu gibi çoğunlukla tasavvufî geleneğe sahip aileler tarafından temsil edilmiştir. Irak'lı Berzencîlerle organik bağı bulunan bir kısmı da aynı soydan gelen İranlı Kadirî şeyhleri dışında, Bûkan ve Mahabat şehirlerinde etkinlikleri olan Şeyh Baba Ailesi, Mahabat ve Miyâduâd arasında faaliyet yürüten Kukeyî ailesi, Bane şehrinde Şeyh Ali Gaşihanî ailesi, Senendec'te Sure ailesi ile Tahran'da Hacı Seyyid Eşref Sâdikî, Kasr-ı Şirin'de Şeyh Tahir, Senendec Hemrule bölgesinde Seyyid Ali, Dulav bölgesinde Hacı Seyyid Hâdî, Bâne şehrine bağlı Nâve köyünde Hacı Seyyid Abdalbaki²¹ isimleri öne çıkan İranlı Kadirî şeyhleridir.

Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yoğunlaşan Kürt nüfusu arasında tasavvufî faaliyetleriyle tanınan Kadirî ailelerinden Nehrîler, Hakkarî, kuzey Irak ve İran'ın kuzeybatı şehirlerinde Kurmancî lehçesini konuşan Kürtler arasında etkili olmuşlardır. Abdülkadir Geylânî'nin oğlu Şeyh Abdülaziz'in soyundan gelen Nehrî ailesinin²² İran'da başlayan irşad faaliyetlerinde adı öne çıkan şahsiyet Şeyh Abdülaziz Geylânî'nin oğlu Şeyh Ebûbekir'dir. İran, Irak, Türkiye sınırının kesiştiği bölgede meskûn Kürt aşiretlerinden *Herkîler* arasında Kadirî şeyhleri olarak birkaç asır faaliyet yürüten aile mensupları, faaliyetlerini on sekizinci yüzyıldan itibaren Anadolu'ya kaydırılmışlardır. Şemdinli bölgesinde açtıkları *Nehrî Medresesi* on dokuzuncu asrın ilk çeyreğine kadar bir Kadirî tekkesi olarak hizmet vermiştir.

Doğu Anadolu'da bilinen diğer bir Kadirî şeyh ailesi de Arvasîlerdir. On dördüncü yüzyıldan itibaren günümüzde Van iline bağlı Müküs (Bahçesaray) ilçesinde açtıkları medrese ve tekke ile ilmî ve tasavvufî faaliyet yürüten Arvasî ailesinin atası Seyyid Muhammed Kutub Arvasî'dir. Bu ailenin soyu Hz. Hüseyin'e dayanmaktadır. Moğol işgali sırasında Bağdat'tan Musul'a oradan da Anadolu'ya göç eden Hacı Kasım Bağdadî, Şeyh Abdürrezzâk Geylânî kanalıyla silsileten Şeyh Abdülkadir Geylânî'ye dayanır. Bu zât Anadolu'daki Arvasîlerin atasıdır. Onun oğullarından Şeyh Muhammed Kutub Arvasî'den itibaren Seyyid Kemâleddin Arvasî, Seyyid Cemaleddin Arvasî,

¹⁸ Muhammed Emin Dûskî, *Levâmi'u's-ş-şehab fî şerhi Dîvânî Şemsiddîni'l-Ahlâtiyyi'l-Kutub*, (Duhok: Dâru Sipîrîz, 2007), 14.

¹⁹ Muhammed Ahmed Mustafa el-Kezneyî, *eş-Şeyh Nüreddin el-Birîfkanî*, (Kahire: Metâbi'u'n-Nâşiri'l-Arabî, 1983), 19; Şeyh Vahidüddin el-Birîfkanî, *el-Esrâr ve'l-me'âni li's-Şeyh Nuruddin el-Birîfkanî*, (Bağdat: Matbaatu Ca'fer el- 'Usâmî, 2004), 2.

²⁰ Bu tekkeler için bk. Abdulcebbar Kavak, "Şeyh Şemsüddin el-Ahlâtî ve Birifka Tekkesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Bursa, 2014/1), 134-137.

²¹ Tavakkulî, *Tarih-i Tasavvuf*, 193-194.

²² Şeyh Ubeydullah Nehrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, Haz. Seyyid İslam Duâgû, (Urmîye: İntişârâtı Hüseyinî, 1379hş), 142.

Seyyid İbrâhim Arvasî, Muhammed Şihabüddin Arvasî, Seyyid Muhammed Veli Arvasî, Seyyid Abdullah Arvasî, Seyyid Abdurrahman Kutub Hoşabî ve Seyyid Abdülhamid Arvasî Van Arvas Tekkesinde irşad faaliyeti yürütmüşlerdir. Ailenin diğer fertlerinden on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Bayazıt Sancağı'na yerleşen Seyyid Abdurrahim Arvasî ile onun soyunu devam ettiren Seyyid İbrahim Arvasî ve Seyyid Abdülaziz Arvasî, Bayazıt Sancağında Kadirî şeyhleri olarak tanınmışlardır. Seyyid Abdurrahman Kutub kendisi Van'ın Gürpınar ilçesine bağlı Hoşab (Güzelsu) beldesinde irşad faaliyetlerinde bulunmuştur.²³ Oğullarından Seyyid Lütfullah Arvasî Bitlis'in Hizan ilçesinde, Seyyid Abdülhamid Arvasî Müküs (Bahçesaray) ilçesinde, Seyyid Molla Muhammed Arvasî Van'ın Başkale ilçesinde, Molla Efendi diye bilinen Seyyid Muhammed Arvasî Alan köyünde, Seyyid Ubeydullah Arvasî'nin çocukları Van'ın Gevaş ilçesinde Kadiriyye tarikatını temsil etmişlerdir.²⁴

On üçüncü yüzyılın sonunda Anadolu'ya gelerek Muş Malazgirt Abrî (Esenlik) köyüne yerleşen Âbrî ailesinin soyu Seyyid Muhammed Âbrî yoluyla Hz. Hüseyin'e dayanır. Seyyid Muhammed'in torunu Şeyh Aynü'l-Melek olarak bilinen Şeyh Abdülmelik Abrî'nin (ö. 726/1326) yaptırdığı cami, medrese ve tekkede²⁵ Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllara kadar Kadirî şeyhleri olarak faaliyet yürütmüşlerdir.

Firsafî ailesi de Moğollardan kaçarak Anadolu'ya sığınan Kadirî ailelerden biridir. Siirt ve Diyarbakır'ın Hazro bölgesinde faaliyet yürütmüşlerdir. Aile büyüklerinden bilinenler Abdülkadir Geylanî'nin oğlu Şeyh Abdülvehhab'ın soyundan gelen Şeyh Şeref, Şeyh Mahmud ve Şeyh Ahmed ile yine Abdülkadir Geylanî'nin diğer oğlu Şeyh Abdürrezzak'ın soyundan gelen Şeyh Halef'tir. Bunlardan Şeyh Halef Siird merkeze, Şeyh Şeref Firsaf köyüne, Şeyh Mahmud ve Şeyh Ahmed ise Siirt'e bağlı Arbin köyüne yerleşmişlerdir.²⁶

2. XIX. Yüzyılda Hâlidîliğin Ortaya Çıkışı ve Kürtler Arasında Yayılma Süreci

On dokuzuncu yüzyılın ilk yılları, Irak'ın Süleymaniye şehrinde eskiden Şehrezor Sancağı olarak bilinen bölgede Nakşibendiyye tarikatının yeni bir şubesinin doğuşuna şahitlik etmiştir. Baban Kürt beyliğinin yönetim merkezi olan Süleymaniye, yarım asır gibi bir süre içinde Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyanın büyük bir bölümünde etkili olacak güçlü ve dinamik bir tasavvufî yapılanmaya ev sahipliği yapmıştır. Bu şekilde Buhara ve Sirhind'den sonra Nakşibendiyye tarikatı açısından önemli merkezlerden biri olarak Süleymaniye adından da bahsedilecektir. Şehrezor ve çevresindeki medreselerde görevli ilmiye sınıfı mensupları arasında iyi tanınan ve Baban beyliğinin prestijli ilim merkezi olan Abdurrahman Paşa Medresesinde görev yapan Molla Halid'in, Müceddidî şeyhi Mevlânâ Hâlid olarak Hindistan'dan memleketi Süleymaniye'ye dönüşü, ilmî birikimi ve güçlü kişiliği sebebiyle garipsenmemiştir. Bu nedenle o hem müderris hem de mürşid kimliğiyle rahatça hareket etmeye başlamıştır.

Doğrusu Mevlânâ Hâlid, Kürtler arasında faaliyet yürüten ilk mutasavvıf olmadığı gibi Nakşibendî-Hâlidîlik de Kürtlerin intisap ettiği ilk tarikat değildir. Daha önce tasavvufî kimlikleri ve çalışmalarıyla Kürtler arasında etkili olmuş pek çok mutasavvıftan bahsedilebilir. Şeyhülislam Ali Hakkarî (ö. 486/1094), Ebü'l-Vefâ-i Bağdadî (ö. 501/1107), Adî b. Müsafır (ö. 557/1162), Şihabüddin Ömer Sühreverdî (ö. 632/1234), Sultan Sahak/Seyyid İshak Berzencî (ö. 799/1396), Nureddin Abdurrahman Câmî (ö.

²³ Süleyman Kuku-S. Ahmed Arvasî, *Ehl-i Beyt*, (y.y. 1998), 122-123

²⁴ Kuku-Arvasî, *Ehl-i Beyt*, 120-173.

²⁵ *Bitlis Vilayet Sahnemesi*, (Bitlis: Bitlis Vilayet Matbaası, 1316/1898), 203.

²⁶ *Hayatu 'ş-Şeyh Muhammed el-Hazîn el-Firsâfî ve Menâkibuhu*, Haz. Vamikuddin Aydın, (y.y. ts.),12.

898/1492), Hüsameddin Ali Bitlisî (ö. 908/1504), Şeyh Ali Kürdî (ö. 926/1519), Şeyh Mahmud Urmevî (ö. 1048/1638), Melayê Cizîrî (ö. 1050/1640), İbrahim Gorânî (ö. 1101/1690), Şeyh Baba Resul Berzencî (ö. 1056/1646), Ahmed-i Hânî (1119/1707), Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî (ö. 1254/1839), Abdurrahman Hâlis Kerkükî (ö. 1275/1858) bunlardan bazılarıdır. Ne var ki on dokuzuncu asra kadar hiçbir Kürt sûfisi Mevlânâ Hâlid kadar tasavvufu hayatın normal akışı içinde medrese kültürüyle mezcederek toplumsal alanda yaygın ve etkin hale getirememiştir.

Mevlânâ Hâlid'i Kürtler arasında ve dahası bütünüyle Osmanlı coğrafyasında başarılı kılan hususlardan biri, ilmî ve tasavvufî sohbetleriyle yetiştirerek şeyhlik payesi verdiği çok sayıda Kürt mollasının yanında, pek çok Kadirî şeyh ailesi mensubunu da tarikatına çekmeyi başarmasıdır. Hâlidîlik, Kürtlerin yaşadığı geniş coğrafyayı tabiri caizse baştan başa sararak toplumsal dokunun doğal ve geleneksel bir ögesi haline gelmiştir. Bu nedenledir ki Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi için "Nakşibendistan" nitelenmesi yapılmıştır.²⁷

On dokuzuncu yüzyılın başına kadar bu tarikatların hiçbiri Kürtler arasında Kadiriyye tarikatı kadar güçlü ve yaygın bir toplumsal zemine sahip olamamıştır. Bunun tek istisnası Hâlidîliktir. Mevlânâ Hâlid, uzun bir süredir Kürtler arasında neredeyse tek tarikat olarak faaliyet yürüten Kadiriyyenin yayıldığı toplumsal zemine, Hâlidîliği de ortak etmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ise bu zemin Hâlidîliğin lehine değişmeye başlamıştır. Kuzey Irak'taki bütün büyük aşiretler arasında tanınmaya başlamasından sonra İran ve Anadolu'daki Kürt aşiretleri arasında da Hâlidî şeyhlerinin yoğun faaliyetleri dikkatleri bu tarikata çekmiştir.

Hâlidîliğin Kürtler arasında tanınmaya başlaması, Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de bulunduğu 1811-1813 ve 1816-1820 yılları arasında gerçekleşmiştir. Ondan tarikat icazeti alan yirmiye yakın halifesi Irak, İran ve Anadolu'ya giderek orada Kürtler arasında tarikatı yaymaya başlamışlardır. Bu süreç sonraki yıllarda Kürtlerin yaşadığı bölgelerden gelerek Bağdat ve Şam'da bulunduğu dönemlerde kendisinden icazet alan şahsiyetlerin irşad faaliyetleriyle devam etmiştir. Mevlânâ Hâlid ve halifeleri hakkında *Yâd-ı Merdân* adıyla iki ciltlik ciddi bir çalışma yapan Iraklı alim ve mutasavvıf Abdülkerim Müderris, bu eserinde Mevlânâ Hâlid'in Kürt asıllı otuz dört halifesinin isimlerini zikretmektedir. Bunların 26'sı Iraklı, 6'sı Anadolu'ya, 1'i Kuzey Azerbaycanlı ve 1'i İranlı Kürtlerdendir.²⁸

Mevlânâ Hâlid ve yetiştirdiği halifelerinin Kürtler arasındaki irşad dönemi, Hâlidîliğin tanınma ve yayılma dönemi olarak isimlendirilebilir. Bu meyanda Irak'ta Kürtçenin Havrami ve Soranî lehçelerinin konuşulduğu Süleymaniye ve Halepçe şehirlerinde Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî (ö. 1283/1866), Kerkük ve çevresinde Şeyh Ahmed Serdar Sergelovî, daha kuzeyde Kürtçenin Kurmancî lehçesinin konuşulduğu Behdinan bölgesinde Şeyh Yahya Mizûrî, Abdülvehhab Sûsî ve Barzan şeyhlerinin isimleri öne çıkmaktadır. Yine İran'da Soranice konuşan Kürtler arasında Merivan ve Mahabat'tan Kirmaşan'a kadar Şeyh Osman Siracüddin ile Şeyh Molla Resul Savuçbulakî'nin gayretleri, Hâlidîliğin İran'da tanınması ve yayılmasında etkili olmuştur. Anadolu'ya gelince özellikle Irak-İran-Türkiye sınır üçgeninde Şemdinli'ye bağlı Nehri Tekkesini kuran Seyyid Abdullah Şemdinî ve yeğeni Seyyid Taha Hakkarî'nin çabalarıyla Hâlidîlik sadece Doğu Anadolu'da değil, Musul'un kuzeyinden İran'da Kürtçenin Kurmancî lehçesini kullanan Urmiye ve çevresine kadar yayılma imkanına

²⁷ "Nakşibendistan" nitelemesi merhum Prof. Dr. Mahmut Esad Coşan'a (ö. 2001) aittir.

²⁸ Abdülkerim Müderris, *Yâdê Merdân*, (Hevlêr: Çaphâne-i Ârâs, 2011), 1: 66-68.

kavuşmuştur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Şeyh Halid Cezerî (ö. 1255/1839), Şeyh Muhammed Kasım Diyarbekrî (ö. 1260/1844), Şeyh Muhammed Fırakî (ö. 1282/1865), Şeyh Ali Septî (ö. 1287/1870) ve Şeyh Muhammed Selim Ruhavî (ö. 1277/1860) isimlerinden bahsedilmesi gereken Hâlidî şeyhleridir.

On dokuzuncu asrın ikinci yarısına gelindiğinde Hâlidîliğin Kürtler arasında kurumsal bir hal aldığı görülür. Daha çok ikinci nesil Hâlidî şeyhlerinin faaliyetlerine sahne olan ve Osmanlının yıkılışına kadar devam eden bu süreçte, Hâlidî şeyhlerinin sadece dinî ve tasavvufî alanlarda değil siyâsî ve toplumsal alanlarda aktif faaliyet yürütmeye başladıkları görülür.

Osmanlı Devleti'nin özellikle Kürt beyliklerini ortadan kaldırarak bu bölgeleri merkezi hükümete bağlamasıyla ortaya çıkan yönetim boşluğu ve bunun sonucunda baş gösteren siyâsî ve toplumsal hadiseler, Kürtler arasında dinî ve tasavvufî açıdan serdest olan Hâlidî şeyhlerini doğal siyâsî ve toplumsal liderler haline getirmiştir. Bu durum Hâlidî şeyhlerinin siyaset alanıyla daha çok ilgilenmelerine ve toplumsal hadiselerde inisiyatif almalarına sebep olmuştur.

Şeyh Osman Siracüddin'in çocuklarından Şeyh Ömer Ziyaeddin Biyarî (ö. 1318/1900) Irak'ın Süleymaniye ve Halepçe şehirlerinde, kardeşleri Şeyh Necmeddin Biyarî (ö. 1337/1918) ve Alaaddin Biyarî (ö. 1373/1953) ise İran'ın Merivan ve Mahabat şehirlerinde önemli bir toplumsal saygınlığa ve siyâsî nüfuzla sahip olmuşlardır. Bu Hâlidî şeyhleri Rusların İran üzerinden Irak'a doğru hareketlendiği 1917 yılında beş bine yakın insanı silahlandırıp Osmanlı Devleti'nin yanında Ruslara karşı savaşmaya ikna etmiş ve bu savaşta çok sayıda şehit vermişlerdir.²⁹ Osmanlı zabitlerinden Serezli Mehmet Ragıb'ın hatıratında Şeyh Necmeddin Biyarî hakkında kullandığı "... buraların en muteber şeyhi adeta peygamber gibi addedilen Şeyh Necmeddin..." ifadesi,³⁰ Hâlidî şeyhlerinin karizmatik kişiliklerinin toplumsal hadiseleri yönlendirmedeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

Diğer taraftan Barzan şeyhlerinin Kürtler arasında giderek artan nüfuzu, bu aileyi on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Kürtler arasında en büyük siyâsî aktörlerden biri haline getirmiştir. Nitekim bu nüfuzları yirminci asırda da devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında tasavvufî kimliği olmayan sadece aile mensubu olarak Irak'ta siyâsî ve askeri faaliyetleri olan Molla Mustafa Barzanî (ö. 1979), kendisinden sonra oğlu Mesut Barzanî'nin başkanı olacağı federal bir Kürt bölgesinin temellerini atmıştır.

Seyyid Taha Hakkarî'nin Doğu Anadolu ve İran'ın kuzeybatı şehirlerinde edindiği binlerce müridi, kendisinden sonra önce kardeşi Muhammed Salih Nehri'nin³¹ ardından oğlu Seyyid Ubeydullah Nehri için on binlerle ifade edilen silahlı bir güce dönüşmüştür. Seyyid Ubeydullah Nehri'nin İran ve Anadolu'daki pek çok Kürt aşiretini siyâsî olarak kendi liderlik şemsiyesi altında toplama çabaları ve İran'a karşı başlattığı ayaklanma,³² bu dönemin en büyük hadiselerinden biridir. Diğer taraftan hilafetin kaldırılmasından

²⁹ Muhammed, Abdurrezzak Abdurrahman, *Serburdeki Hawraman Serdaneki Tavîle*, (Tahran: Çaphaneyi Mahâret, 2005), 969.

³⁰ *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti Serezli Mehmed Ragıb*, Haz. Ahmet Efiloğlu, Raif İvecan, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 92.

³¹ Hurşid Paşa, *Rihletu'l-hudûd beyne'd-Devleti'l-Osmâniyye ve İran*, Terc. Mustafa Zehrân, (Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî Li't-Tercüme, 2009), 384.

³² Ahmed Osman Ebûbekir, *el-Âsâru'l-kâmile*, Haz. Âzad Ubeyd Salih, (Süleymaniye: Bingeyê Jîn, 2009), 1:115-117; Keyumurs Feyzî, *Kıyâm-ı Şeyh Ubeydullah Şemzînî der Devre-i Nasiruddin Şah-ı Kaçar*, (İlâm: İntişârât-ı Cevher-i Hayat, 1391, 114.

bir yıl sonra Mevlânâ Hâlid'in halifesi Şeyh Ali Septi'nin soyundan gelen Palulu Şeyh Said (ö. 1925), Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu etkileyen bir ayaklanmaya önderlik etmiştir.³³

Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve Türkiye'de Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle başlayan yeni dönemde irşad faaliyetini yürütenler üçüncü ve dördüncü nesil Hâlidî şeyhleri olmuştur. Bu dönem, genelde Türkiye'deki bütün tarikatlar özelde de Hâlidîye için zor bir dönemdir. Hâlidî şeyhleri daha önce Osmanlı devlet ricalinden gördükleri destekten Cumhuriyet döneminde mahrum kalmışlardır. Sadece bununla kalmamış resmi olarak pek çok takip, soruşturma hatta idamla sonuçlanan hadiselerle karşılaşmışlardır. Bu durum özellikle Doğu ve Güneydoğu'da yaşayan pek çok Hâlidî mensubunun Irak, İran ve Suriye'ye göç etmelerine sebep olmuştur. Türkiye'de kalmayı göze alanlar da 1950'li yıllara kadar kırsalda zor şartlar altında ve en temel ilmî ve tasavvufî faaliyetleri yapmakla yetinmişlerdir.

Cumhuriyet dönemi Hâlidîlik açısından Osmanlı döneminde yaklaşık bir asır elde edilen ilmî ve tasavvufî kazanımların korunmaya çalışıldığı yıllar olmuştur. Bu dönemde Hâlidî şeyhlerini ayakta tutan şey halkın onlara verdiği maddî ve manevî destektir. Bu dönemde yetişen şahsiyetler, 1950'den sonra Adnan Menderes'in başında bulunduğu Hükümetin uygulamalarıyla yeni bir döneme giren Türkiye'de ilim ve irşad faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Böylece Hâlidî tasavvuf geleneği Kürtler arasında yeniden canlanmaya başlamıştır.

Hâlidîye mensupları, Türkiye'nin aksine Irak, İran ve Suriye'de nisbeten daha rahat hareket etmişlerdir. Hatta Türkiye'de yaşayan bazı Hâlidî mensupları, baskılar sebebiyle İran, Irak ve Suriye'ye göç edince, gittikleri ülkelerde bulunan Hâlidî şeyhlerinin desteğiyle toplumsal hayata uyum sağlamış hatta bir kısmı geri dönmek üzere oraya yerleşmiştir. İran'a göç eden Nehri ailesi mensupları bu gruba örnek verilebilir. Seyyid Ubeydullah Nehri'nin oğlu Seyyid Abdülkadir ve oğlu Seyyid Muhammed'in Şeyh Sait hadisesinden sonra idam edilmesi³⁴ üzerine Seyyid Abdullah Nehri ailesiyle beraber İran'a göç etmiş³⁵ ve oraya yerleşmiştir. Aynı yıllarda Basret ve Serdahl gibi Güneydoğu'nun en aktif tekkelerine mensup bazı Hâlidîler de önce Irak'ın Musul şehrine oradan da Suriye'ye göç etmişlerdir. Bunlardan Şeyh Seyda Cezerî olarak tanınan Şeyh Muhammed Said Cezerî (ö. 1968), 1928 yılında Türkiye'ye geri dönmüş ve irşad faaliyetlerine devam etmiştir.³⁶

Cumhuriyet döneminde 1950'li yıllara kadar Hâlidî mensupları içe kapanıp pasif faaliyet yürütmüşlerdir. 1950'den sonra ise gayr-ı resmi olarak yeniden aktif faaliyete başlamışlardır.

3. Kadirî Ailelerin Hâlidîliğe Yaklaşımı

3.1. Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîliğe Muhalefet Edenler

Hâlidîliğin Kürtler arasında yayılmaya başlamasıyla beraber ortaya çıkan yeni durumdan en çok etkilenenler arasında Kadirî aileleri de yer almaktadır. Bu ailelerin, tasavvufî usul ve metodları Kadiriyye tarikatından farklı olan Nakşibendî-Hâlidîlik

³³ Zekeriya Kurşun, "Şeyh Said", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-2:566.

³⁴ M. Saki Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehri Dergâhı*, (İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2017), 83.

³⁵ Tavakkulî, *Tarih-i Tasavvuf*, 289.

³⁶ Abdurrahman Adak, "Seyda, Muhammed Said", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37:21.

karşısında alacakları tavır, başta Kadiriyye tarikatı mensupları olmak üzere toplumun geneli tarafından merak edilen bir husus olmuştur. Süleymaniye şehrinde o dönem Kadirî tasavvuf geleneğinin en büyük temsilcisi Berzencî ailesinden Şeyh Ma'rûf en-Nudehî (ö. 1254/1839) idi. Doğrusu Şeyh Ma'rûf'un Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîliğe karşı tavrı bir sûfiden daha çok tasavvuf karşıtı bir müderrisin tepkisi şeklinde tezahür etmiştir. Zira o, Mevlânâ Hâlid'i önce Baban Beyi Abdurrahman Paşa'ya ardından Bağdat'ta bulunan Osmanlı valisi Said Paşa'ya şikâyet etmiştir. Kaleme aldığı *Tahrîru'l-hitâb fi'r-reddi alâ Hâlidî'l-kezzâb* adlı risalesinde onu tahkir ve tekfir etmiştir.³⁷ Mevlânâ Hâlid'in kendi memleketinde bu denli sert bir muhalefete karşılaşması, bölgede yeni filizlenen Hâlidîlik için son derece zor bir sürecin başlangıcı olmuştur. Nitekim Şeyh Ma'rûf'un bu muhalefeti hiç yumuşamadan 1820 yılına kadar devam etmiştir. Bunun sonucunda Mevlânâ Hâlid birincisi 1813 yılında Abdurrahman Paşa'nın, diğeri ise 1820 yılında Mevlânâ Hâlid'in kendisini vefasızlıkla itham ettiği Mahmud Paşa'nın kararı ile iki defa memleketinden sürgün edilmiştir.³⁸

Şeyh Ma'rûf'un hem Baban beyliği hem de halk nezdinde sahip olduğu nüfuz ve saygınlığa rağmen neden Mevlânâ Hâlid'e bu denli sert muhalefete bulunduğu hususu irdelenmeye değer bir konudur.

Mevlânâ Hâlid hem Süleymaniye hem de sınırın İran tarafında hatırı sayılır bir nüfusa sahip olan Caf aşiretindedir. Bu aşiretin o dönemde hem Baban beyleri hem de İranlı yerel yöneticiler nezdinde ciddi bir ağırlığı bulunmaktadır.³⁹ Berzencîler de on dördüncü yüzyıldan beri bölgede varlığını sürdüren bir aile olmalarının yanında, Süleymaniye ve Kerkük'te çok sayıda mensubu bulunan Berzencî aşiretinin de desteğine sahiptirler. Şeyh Ma'rûf ile Mevlânâ Hâlid arasında meydana gelen hadiseler sırasında Berzencî aşireti mensuplarının Şeyh Ma'rûf'a destek oldukları⁴⁰ bilinmekle beraber, aynı durumun Caf aşireti için geçerli olduğunu gösteren hiçbir bilgi ve belge bulunmamaktadır.

Şeyh Ma'rûf'un hemşerisi Mevlânâ Hâlid'e karşı takındığı sert tavır ve keskin muhalefete ilgili en iyimser yaklaşım Iraklı alim ve mutasavvıf Abdülkerim Müderris'e aittir. Ona göre Şeyh Ma'rûf'un etrafında bulunan bazı kötü niyetli aşiret mensupları, Berzencîlerin sahip olduğu maddî ve manevî kazanımların ellerinden gideceği korkusuyla onu Mevlânâ Hâlid konusunda yanlış yönlendirmişlerdir. Şeyh Ma'rûf da kendisine gelen bu yanlış bilgilerden yola çıkarak Mevlânâ Hâlid'e sert tepki göstermiştir. Müderris, bu görüşünün doğruluğunu ispat için Şeyh Ma'rûf'un bu olaylardan sonra Mevlânâ Hâlid'den özür dileyip helallik istemesini öne sürmektedir.⁴¹

Şeyh Ma'rûf'un Mevlânâ Hâlid'e muhalefetini daha önce sahip olduğu *Reîsul-ulemâ* payesinin kendisinden alınarak Mevlânâ Hâlid'e verilmesine bağlayanlar olmuştur. Bu görüşte olanlara göre Şeyh Ma'rûf, ailesinin seyyidlik payesini öne sürerek Mevlânâ

³⁷ Şeyh Ma'rûf'un bu risaleyi Süleymaniye'deki bütün medreselerde okunmak üzere manzum olarak kaleme aldığı bilahare bir nüshasını Bağdat valisi Said Paşa'ya da gönderdiğinden bahsedilir. Bk. Ata Karadâğî, *Süleymanî Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, (Süleymaniye, 2003), 29; Muhammed Hâlid Abdullah Muhammed, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşebendî Hayatuhu ve Edebuhi*, (Yüksek Lisans Tezi, Süleymaniye Üniversitesi), 126.

³⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdulcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, (İstanbul: Nizanmiye Akademi Yayınları, 2016), 268-269.

³⁹ Cemal Baban, *Silêmanî Şaregeşâvekem*, (Süleymaniye: Dezgayê Ruşenbirî ve Belavkirdneveyê Kurdî, 1998), 2:24.

⁴⁰ İbrahim Fasîh Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid fi menâkibi's-Şeyh Hâlid*, (İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1292/1875), 34.

⁴¹ Müderris, *Yâde Merdân*, 1: 37

Hâlid gibi seyyid olmayan birine müderrislik döneminde Abdurrahman Paşa'nın verdiği *Reîsul-ulemâ* payesini hazmedememiş ve ondan bu payenin geri alınması için böyle bir yola başvurmuştur.⁴²

Şeyh Ma'rûf'un bu tavrını yetiştirdiği geleneksel medrese eğitimine ve düşünce dünyası dar, sıradan bir molla oluşuna bağlayanlar da vardır. Bu görüşte olanlara göre "Şeyh Ma'rûf da Mevlânâ Hâlid gibi bir tarikatçı idi. Ayrıca kullandığı ifadelerden onun bilgili vakur ve cesur bir İslam alimi olmaktan ziyade, skolastik düşünceyle şartlanmış sıradan bir molla" olduğu anlaşılmaktadır.⁴³

Şeyh Ma'rûf'un, kuzenleri Seyyid Abdülkerim Berzencî ve Seyyid Abdürrahim Berzencî'nin rahle-i tedrisinden geçmiş Mevlânâ Hâlid'i hem yerel yöneticilere hem de Osmanlı devlet ricaline şikâyet edecek ve dahası tekfir edip onu karalayacak kadar ileri gitmesi için yukarıda bahsedilen hususlardan çok daha büyük bir gerekçeye ihtiyaç vardır. Bu da kanaatimizce Süleymaniye başta olmak üzere Mevlânâ Hâlid'e karşı Kürtler arasında giderek artan saygı ve destektir. Şeyh Ma'rûf, bunun önüne geçmenin en sağlam yolunun onun tekfir edilmesinden geçtiğini düşünerek bu yola başvurmuş olmalıdır. Bruinessen'in aşağıdaki tespiti de görüşümüzü destekler mahiyettedir.

"....Berzencilere asıl büyük darbe 19. Yüzyılın başlarında Kürdistan'da Nakşibendî tarikatının örgütlenmeye başlamasıyla inmiştir. Nakşibendî tarikatı kısa bir zaman içinde şaşılacak derecede büyük bir hızla Kürdistan'ın her tarafına yayıldı. Bir yandan kimi Kadirî şeyhleri Nakşibendî tarikatına giriyordu, diğer yandan da bazı bölgelerde yeni şeyhler ortaya çıkarak halifelerini çevre yörelere gönderiyorlardı. Bir zaman sonra halkın büyük bir kesimi saygı, sevgi ve bağışlarını Kadirî tarikatından Nakşibendî tarikatına başka bir deyişle Kadirî şeyhlerinden Nakşibendî şeyhlerine aktardılar..."⁴⁴

Mevlânâ Hâlid'in Şeyh Ma'rûf Berzencî'nin girişimleri ile doğrudan maruz kaldığı bu sert muhalefetin dışında, bu defa halifelerinden Şeyh Abdülvehhap Sûsî'nin şahsi uygulamaları sebebiyle başka bir Kadirî şeyhinin tenkidine uğramıştır. Bu zât, günümüzde Kuzey Irak'ta Duhok şehir merkezine 35 km uzaklıkta bulunan Birîfka Tekkesinde o dönem postnişin olan Şeyh Nureddin Birîfkanî'dir (ö. 1268/1851). Fakat Birîfkanî tenkitlerini tekfire varmayan ve Şeyh Ma'rûf'a göre nisbeten daha yumuşak bir üslupla yapmıştır. Şeyh Nureddin Birîfkanî, Şeyh Ma'rûf'un ortaya attığı bazı ithamları da içeren tenkitlerini, *el-Budûru'l-celiyye fîmâ messet ileyhi hâcâtu fukarâi's-sûfiyye*" adlı eserinde kaleme almıştır.⁴⁵ Onun tesiriyle Musul'da yaşayan mürşidi Mahmud b. Abdücelil el-Mavsîlî (ö. 1253/1837) de *el-Budûru'l-celiyye fi' reddi ala'n-Nakşibendiyye* adlı Hâlidîliği karalayan bir risale kaleme almıştır.⁴⁶

3.2. Hâlidîliğe Karşı Olumsuz Bir Tepki Göstermeyenler

Irak'ta bulunan Kadirî şeyh ailelerinin hepsinin Mevlânâ Hâlid'e karşı tepkilerinin olumsuz olduğu söylenemez. Nitekim Kerkük ve çevresinde nüfuzlu bir Kadirî şeyh ailesi olan Tâlebânîler, Mevlânâ Hâlid'in şahsına ve Hâlidîliğe karşı olumsuz bir tepkide bulunmadan, kendi bölgelerinde tasavvufî faaliyetlerini yürütmeye devam etmişlerdir. Tâlebânî ve Berzencî aşiretleri arasında zaman zaman alevlenen anlaşmazlıklar bulunmakla beraber, bunun Hâlidîliğe karşı tarafsız kalmalarında bir

⁴² Karadâği, *Süleymani Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, 35-36

⁴³ Ferit Aydın, *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*, (İstanbul: Ma'rûf Yayınları, 2015), 219.

⁴⁴ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet, Çev. Banu Yalkut*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 330.

⁴⁵ Şeyh Nureddin Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye fîmâ messet ileyhi hâcâtu fukarâi's-sûfiyye*, Thk. Vahidüddin Birîfkanî, (Erbil: Matbaatu's-Sakâfeti ve's-Şebâb, 1986), 38-43.

⁴⁶ Abdulcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, (İstanbul: Nizamiye Akademi yayınları, 2016), 289.

etkisinin olup olmadığı hususunda kesin bir şey söylemek zordur. Kısmen Irak'taki Kadirî şeyh aileleriyle ilişkileri bulunan İran'daki Kadirî şeyhlerinin Hâlidîliğe karşı tavırları, Tâlebân şeyhlerinin tarafsız duruşuyla benzerlik arz etmektedir.

Güneydoğu Anadolu'da adı adeta Siirt'in Tillo (Aydınlar) ilçesiyle özdeşleşen Şeyh İsmail Fakirullah'ın (ö. 1147/1734) yolunu devam ettirenler de, Hâlidîliğe karşı olumsuz bir tavır içine girmeden kendi kimliklerini devam ettirmeyi tercih eden ailelerdendir. Her ne kadar Şeyh İsmail Fakirullah'ın Kadirîliğe mensubiyeti hakkında elimizde kesin bir belge bulunmasa da, kendisinden sonra aileyi temsil eden şahsiyetlerin Irak'taki Kadirî ailelerden Birîfkanîlerle ilişkileri bilinmektedir. Halidîliğin ortaya çıktığı Şehrezor'dan uzak kendilerine göre toplumsal kabul ve saygınlıkları olan bu aile, on dokuzuncu asrın ilk çeyreğinden itibaren çevrelerini saran Halidî şeyhleriyle uyumlu olmayı tercih etmişlerdir. Tillo Kadirî şeyhlerinin kendi beldeleri dışında çoğunlukla Kürt molla ve şeyhlerinin uhdesindeki medrese ve tekke yapılanmalarıyla organik bir bağ kurmadıkları, resmî ve siyasî platformlardan uzak kalmayı tercih ettikleri söylenebilir.

3.3. Tasavvufî Kimliklerine Hâlidîliği de Ekleyenler

Bu gruba giren Kadirî şeyh aileleri, yüzyıllardır sahip oldukları Kadirî kimliğine Nakşibendî-Hâlidîliği de eklemekte bir beis görmeyenlerdir. Bu tercihleri ile bir taraftan sahip oldukları toplumsal saygınlık ve nüfuzu daha da arttırırken, diğer taraftan Hâlidî şeyhlerinin gelişyle irşad faaliyet alanlarında meydana gelecek daralmanın önüne geçmişlerdir. Bu şekilde farklı aile bireyleriyle her iki kimliği birden taşıyan ailelerden biri Muş'un Âbrî (Esenlik) köyünü merkez edinen Âbrî şeyhleridir. On dördüncü yüzyılda Muş'a gelerek Âbrî köyüne yerleşen Şeyh Muhammed Âbrî bu ailenin atası, onun torunu Şeyh Abdülmelik Âbrî (ki Şeyh Aynül-Melek olarak tanınmıştır) ise Âbrî köyündeki Kadirî tekkesinin kurucusudur.⁴⁷

On dokuzuncu asrın ilk çeyreğinden itibaren Âbrî ailesinde Kadirî şeyhi olarak posta oturanlar sırasıyla Şeyh Seyyid Musa Âbrî (ö. 1238/1823), Şeyh Seyyid Abdülhadi Âbrî, Şeyh Seyyid Abdülhamid Âbrî (ö. 1279/1862), Şeyh Seyyid Abdülkerim Âbrî, Şeyh Seyyid İbrahim Âbrî (ö. 1287/1871), Şeyh Seyyid İsa Âbrî (ö. 1310/1892) ve Şeyh Seyyid Mustafa Âbrî'dir (ö. 1334/1915).⁴⁸

On dokuzuncu asırda Hâlidîliğe geçen aile mensupları ve tasavvufî eğitim aldıkları Hâlidî tekkeleri ise şunlardır:

1. Şeyh Tahir b. Abdülhamid Âbrî (ö. 1317/1900) -Norşin (Güroymak) Tekkesi
2. Şeyh Abdülaziz b. Ali Âbrî (ö.1334 /1915) -Küfrevî Tekkesi
3. Şeyh İbrahim b. Şeyh Tahir Âbrî -Norşin (Güroymak) Tekkesi
4. Şeyh Haki Âbrî – Küfrevî Tekkesi
5. Şeyh Ramazan b. Şeyh Abdülaziz Âbrî (ö. 1952) -Küfrevî Tekkesi
6. Şeyh Zeynelabidin b. Şeyh Musa Âbrî (ö. 1953) -Küfrevî Tekkesi
7. Şeyh Abdülhadi b. Şeyh İbrahim Âbrî (ö. 1956) -Norşin (Güroymak) Tekkesi
8. Şeyh Abdülkadir b. Tahir Âbrî (ö. 1958) -Norşin (Güroymak) Tekkesi

⁴⁷ *Bitlis Vilayet Salnamesi* (1316/1898), 203.

⁴⁸ Abdulcebbar Kavak, *Cumhuriyet Döneminde Ağrı'da Tasavvuf*, (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020), 125.

9. Şeyh Abdülmenaf b. Şeyh Abdülhadi Âbrî (ö. 1995) -Norşin (Güroymak) Tekkesi

Norşin Tekkesine intisap edenlerden Şeyh Tahir b. Abdülhamid Âbrî, Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'den (ö. 1304/1886), Şeyh İbrahim Âbrî Şeyh Muhammed Diyaüddin Norşini'den (ö. 1342/1924), Şeyh Abdülhadi b. İbrahim Âbrî (ö. 1956), Şeyh Selahaddin b. İbrahim Âbrî ve Şeyh Abdülkadir b. Tahir Âbrî (ö. 1958) Şeyh Muhammed Taha Norşini'den (ö. 1980) tarikat icazeti almıştır.

Küfrevî Tekkesinde tasavvufî eğitim alanlardan Şeyh Abdülaziz b. Ali Âbrî (ö. 1914) ve Şeyh Hâkî Âbrî Şeyh Muhammed Küfrevî'den (ö. 1315/1898), Şeyh Ramazan b. Abdülaziz Âbrî (ö. 1952) ve Şeyh Zeynelabidin b. Musa Âbrî (ö. 1953) ise Şeyh Abdülbaki Küfrevî'den (ö. 1943) hilafet almıştır.⁴⁹

3.4. Hâlidîliğe Geçenler

Bu gruba giren Kadirî aileleri, temsil ettikleri Kadirî kimliğini bırakıp tamamen Hâlidîliğe geçen ve bu nisbetle irşad faaliyetlerinde bulunan ailelerdir. Bu gruba örnek olarak Doğu Anadolu'da yaşayan iki aileyi verebiliriz. Bunlar Nehrî ve Arvasî aileleridir. Bunların Hâlidîliğe muhalefet eden ailelerin aksine Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîliğe yaklaşımları son derece müspet olmuştur. Nehrîler ve Arvasîler on dokuzuncu asrın ilk yarısından itibaren tasavvufî yaşamlarını Hâlidî tasavvuf geleneğine bağlı olarak devam ettirmişlerdir.

3.4.1. Nehrîler

Nehrî ailesinden Hâlidîlikle ilk iletişim kuran kişi Seyyid Abdullah Şemdinî'dir (ö. 1235/1819). Mevlânâ Hâlidle dostlukları Şehrezor'daki medrese yıllarına dayanan Seyyid Abdullah,⁵⁰ Mevlânâ Hâlid'in 1811 yılında Hindistan'dan dönüşünden hemen sonra onu ziyaret ederek kendisinden irşad izni almıştır. Yeğeni Seyyid Taha Hakkarî'yi (ö. 1269/1853) de Mevlânâ Hâlid Bağdat'ta iken yanında götürerek onunla tanıştırmış ve hilafet almasını sağlamıştır. Nehri ailesinden Kadirî şeyhlerinin faaliyet yürüttükleri Nehri Medresesi, Seyyid Abdullah Şemdinî ve Seyyid Taha Hakkarî'nin Hâlidîliğe intisabı sonrası bir Hâlidî tekkesine dönüşmüştür.

On dokuzuncu yüzyılda Nehrî ailesinden Hâlidîliği temsil edenler sırasıyla Seyyid Abdullah Şemdinî (ö. 1235/1819), Seyyid Taha Hakkarî (ö. 1269/1853), Seyyid Muhammed Salih Nehrî (ö. 1280/1864), Seyyid Ubeydullah Nehrî (ö. 1300/1883), Seyyid Abdülkadir Nehrî (ö. 1344/1925) ve Seyyid Abdullah Nehrî'dir (ö. 1346/1927).⁵¹

3.4.2. Arvasîler

Nehrîlerin Hâlidîliğe intisabı diğer bir Kadirî şeyh ailesi olan Arvasîleri de etkilemiştir. On dokuzuncu asrın ilk çeyreğine kadar Kadirî Tekkesi olarak hizmet veren Van'ın Müküs (Bahçesaray) ilçesinde bulunan Arvas Tekkesi, aile mensuplarından Seyyid Fehim Arvasî'nin (ö. 1313/1895) Seyyid Taha Hakkarî'ye intisabıyla⁵² beraber bir Hâlidî tekkesine dönüşmüştür. Seyyid Taha Hakkarî'nin diğer bir halifesi olan kuzeni Seyyid Sibgatullah Arvasî (ö. 1287/1870) ise Bitlis'in Hizan ilçesine bağlı Ğayda köyünde bir dergâh inşa ederek orada Hâlidîliği yaymaya başlamıştır.⁵³

⁴⁹ Kavak, *Cumhuriyet Döneminde Ağrı'da Tasavvuf*, 126-128.

⁵⁰ Nehrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, 144.

⁵¹ Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkarî*, 30-79.

⁵² M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendi*, (İstanbul: Kilim Matbaacılık, 2010), 37.

⁵³ Korkusuz, *Nehriden Hazne'ye*, 47.

Bayazıt Sancağında yaşayan Arvasî ailesi mensuplarından Hâlidîliğe geçen ilk şahıs Seyyid Abdülaziz Arvasî'nin (ö. 1297/1880) oğlu Seyyid Muhammed Emin Arvasî'dir (ö. 1332/1914). Onun kuzeni olan ve Ağrının Taşlıçay ve Diyadin ilçelerinde Halidîliği temsil eden şahsiyet ise Seyyid Yusuf Arvasî'nin oğlu Şeyh Mustafa Arvasî (ö. 1959) olmuştur.

SONUÇ

Kürtler, Ortadoğu'nun en hareketli ve çok kültürlü bölgelerinden birinde yaşamaktadır. İslam'ı kabul ettikten sonra dinî kurumların toplumsal hayatta etkin hale getirilmesi için ciddi bir gayretin içinde olmuşlardır. Cami, medrese ve tekkelerle devam eden ilmî ve ahlakî gelişim sürecine diğer Müslüman toplumlarla beraber önemli katkılar sunmuşlardır.

Kürtler, tasavvufun kurumsallaşmasıyla beraber ortaya çıkan tarikatların en rahat yayıldıkları toplumlardan biridir. Sünnî tarikatlar kadar heterodoks hareketler de Kürtler arasında yayılma imkânı bulmuşlardır. Bu nedenle Kadiriyye, Sühreverdiyye, Halvetiyye, Şâziliyye ve Nakşibendiyye gibi Sünnî tarikatların yanında Yezidiyye, Kakaiyye gibi heterodoks yapılar da Kürt toplumunda kendilerine yer edinebilmişlerdir. On dokuzuncu yüzyıla kadar pek çok tarikat Kürtler arasında faaliyet yürütmüştür. Fakat bunların büyük bir kısmı zamanla toplumsal desteklerini kaybetmişlerdir. Kürtler arasında en uzun süreli faaliyet yürüten Sünnî tarikat Kadirîlik olurken, gayr-i Sünnî tasavvufî yapılanma içinde ise Yezidîlik ve Yaresan inancının Kürt kültürüyle şekillenen hali olan Kakaiyye'nin adı öne çıkmaktadır. Bu dönemde Kürtler arasındaki bu tasavvufî yapıya yeni ve hareketli bir ekol eklenmiştir. Bu ekol Nakşibendî-Hâlidîliktir.

On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Şehrezor'da ortaya çıkan ve Bağdat'ta ciddi bir altyapıyla tanınan Halidîlik, kurucusu Mevlana Halid-i Bağdadî'nin Şam'a intikali sonrası bütün Osmanlı topraklarında yayılma fırsatını yakalamıştır. Halidîlik, Ortadoğu'da yaşayan farklı Müslüman toplumların hemen hepsinden temsilciler edinmeyi başarmak suretiyle oldukça geniş bir alanda etkili olmuştur. Hicaz bölgesinde görevli bazı Halidî şeyhleri, bu tasavvufî hareketin Uzakdoğu'ya kadar ulaşmasına öncülük etmişlerdir.

İmam-ı Rabbânî'nin on yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde Müceddidiyye hareketi olarak Hint alt kıtasında elde ettiği başarının bir benzerini, Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî on dokuzuncu asrın ilk çeyreğinde Halidiyye adıyla Ortadoğu'da göstermiştir. Mevlana Halid, irşad faaliyetlerine doğup büyüdüğü Şehrezor bölgesinden başlamıştır. Bu faaliyetler Mevlana Halid'e intisap eden Kürt eliti ve nüfuzlu aile mensuplarıyla hızla Kürtler arasında meyvelerini vermeye başlamıştır. Bu yönüyle Halidîliğin etkili olduğu bölgeler içinde Şehrezor başta olmak üzere Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın ayrı bir yeri vardır. Çünkü Hâlidîliğin Kürt aşiretleri arasında yayılması ve medrese çevrelerinden gelen destek sayesinde ciddi bir toplumsal altyapıya sahip olması, bu tasavvufî hareketin Irak, İran, Anadolu ve Suriye'de daha hızlı yayılmasını sağlamıştır.

Mevlana Halid'in bu başarısı, yüzyıllardır Kürtler arasında tasavvufî faaliyet yürüten ve pekçoğu nüfuzlu ailelere mensup Kadirî şeyhlerini etkilemiştir. Kürtlerin toplumsal yapılarına uygun olarak aşiret mensubu olan bu Kadirî şeyh ailelerinin, Hâlidîliğin çok hızlı bir şekilde güçlü bir toplumsal zemin edinmesi karşısındaki tepkileri aynı olmamıştır. Bu ailelerden bir kısmı başından itibaren Hâlidîliğe karşı tarafsız kalmayı tercih ederken, diğer bir kısmı muhalefet yolunu benimsemiş ve bu konuda hem yerel

hem de Osmanlı devlet ricali nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Kürtler arasında yaygın Kadirî ailelerin çoğunluğu ise tasavvufî kimliklerini kısmen veya tamamen Hâlidîliğin şemsiyesi altında devam ettirme yolunu benimsemişlerdir. Hâlidîliğe karşı tarafsız kalmayı tercih edenler içinde Talebânî şeyhleri öne çıkarken, muhalefet edenlerin başında Berzencî şeyhleri yer almıştır. Hem Kadirî hem de Hâlidîliği birlikte yürüten ailelere Âbrî ailesi güzel bir örnektir. Tasavvufî faaliyetlerini sadece Hâlidîliğe teksif edenler içinde en çok öne çıkanlar Nehrî ve Arvasî aileleri olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdullah Muhammed, Muhammed Hâlid, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî Hayatuhu ve Edebuhu*, (Yüksek Lisans Tezi, Süleymaniye Üniversitesi), Süleymaniye-Irak.
- Adak, Abdurrahman, “Seyda, Muhammed Said”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Algar, Hamid, *Nakşibendîlik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Aydın, Ferit, *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendîlik*, İstanbul: Ma’rûf Yayınları, 2015.
- Azzavî, Abbas, *el-Kâkâiyye fi’t-târîh*, Bağdat: Şeriketü’t-Ticâre ve’t-Tibâ’a'l-Mahdûde, 1949.
- Baban, Cemal, *Silêmanî Şaregeşâvekem*, Süleymaniye: Dezgayê Ruşenbirî ve Belavkirdneveyê Kurdî, 1998.
- Birîfkanî, Şeyh Nûreddin, *el-Budûru'l-celiyye fimâ messet ileyhi hâcâtu fukarâi's-sûfiyye*, Thk. Vahidüddin Birîfkanî, Erbil: Matbaatu's-Sakâfeti ve's-Şebâb, 1986.
- el-Birîfkanî, Şeyh Vahidüddin, *el-Esrâr ve'l-me'ânî li's-Şeyh Nuruddin el-Birîfkanî*, Bağdat: Matbaatu Ca'fer el- 'Usâmî, 2004.
- Bitlis Vilayet Salnamesi*, Bitlis: Bitlis Vilayet Matbaası, 1316/1898.
- Bruinessen, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Çakır, M. Saki, *Seyyid Tâhâ Hakkarî ve Nehrî Dergâhı*, İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2017.
- Çelik, İsa, “Tâlebânî, Abdurrahman Hâlis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2016, EK-2.
- Durma, Abdulhalim, *Evlialar Şehri Ağrı*, Samsun: Erol Ofset Yayıncılık, 2014.
- Dûskî, Muhammed Emin, *Levâmi'u's-şehab fi şerhi Dîvânî Şemsiddîni'l-Ahlâtiyyi'l-Kutub*, Duhok: Dâru Sipîrêz, 2007.
- Ebûbekir, Ahmed Osman, *el-Âsâru'l-kâmile*, Haz. Âzad Ubeyd Salih, Süleymaniye: Bingeyê Jîn, 2009.
- Feyzî, Keyumurs, *Kıyâm-ı Şeyh Ubeydullah Şemzîni der Devre-i Nasiruddin Şah-ı Kaçar*, İlâm: İntişârât-ı Cevher-i Hayat, 1391.
- el-Hâl, Muhammed, *eş-Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî el-Berzencî*, Bağdat: Dâru Matbaati't-Temeddün, t.s.
- Hayatu's-Şeyh Muhammed el-Hazîn el-Firsâfi ve Menâkibuhu*, Haz. Vamikuddin Aydın, y.y. ts.
- Haydarî, İbrahim Fasîh, *el-Mecdü't-tâlid fi menâkibi's-Şeyh Hâlid*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1292/1875.
- , *'Unvânü'l-mecd fi beyâni ahvâli Bağdad ve'l-Basra ve'n-Necd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Hurşid Paşa, *Rihletu'l-hudûd beyne'd-Devleti'l-Osmâniyye ve İran*, Terc. Mustafa Zehrân, Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî Li't-Tercüme, 2009.

- İbnü'l-Esîr, Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîh*, Thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Karadağî, Muhammed Ali, *Bujandneveyê Mêjûyê Zanayânê Kurd*, Bağdat: Çaphâne-i Hansa, 2002.
- Karadâğî, Ata, *Süleymanî Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, Süleymaniye, 2003.
- Kavak, Abdulcebbar, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf 17. Yüzyıl*, Ankara: İlahiyât Yayınları, 2016.
- , "Şeyh Şemsüddin el-Ahlâtî ve Birîfka Tekkesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2014/1.
- , *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2016.
- , *Cumhuriyet Döneminde Ağrı'da Tasavvuf*, Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020.
- el-Kezneyî, Muhammed Ahmed Mustafa, *eş-Şeyh Nûreddin el-Birîfkânî*, Kahire: Metâbi'u'n-Nâşiri'l-Arabî, 1983.
- Korkusuz, M. Şefik, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendî*, İstanbul: Kilim Matbaacılık, 2010.
- Kuku-Arvasi, Süleyman, S. Ahmed, *Ehl-i Beyt*, y.y. 1998.
- Kurşun, Zekeriya, "Şeyh Said", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2016, Ek-2.
- Muhammed, Abdurrezzak Abdurrahman, *Serburdeki Hawraman Serdaneki Tavîle*, Tahran: Çaphane-yi Mahâret, 2005.
- Müderriş, Abdülkerim, *Binemâleyê Zanyârân*, Tahran: Çaphâne-i Ânâ, 1389.
- , *Ulemâunâ fi hidmeti'l-ilmi ve'd-dîn*, Bağdat: Dâru'l-Hürriyye, 1983.
- , *Yâde Merdân*, Hevlêr: Çaphâne-i Ârâs, 2011.
- Nehri, Şeyh Ubeydullah, *Tuhfetü'l-ahbâb*, Haz. Seyyid İslam Duâgû, Urmiye: İntişârâtı Hüseyinî, 1379hş.
- Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti Serezli Mehmed Ragıb*, Haz. Ahmet Efiloğlu, Raif İvecan, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Sıdîkî, Muhammed en-Nâsır, *Târîhu'l-Yezîdiyye*, Lazkiye: Dâru'l-Hivar, 2015.
- Tavakkulî, Muhammed Raûf, *Târîh-i Tasavvuf der Kurdistan*, Tahran: İntişârât-ı Tavakkulî, 1381.
- Tenik, Ali, *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2015.
- Tûdar, Abdussamed, *Nûru'l-Envâr der Silsile-i Âl-i Athar*, Tahran: İntişârât-ı Hüseyinî Neseb, 1369/1990.
- el-Vâilî, Tâlib Muhaybis Hasan, *es-Safeviyyûn mine't-Tarikati's-Safeviyye hettâ te'sîsi'd-devle*, Dimaşk: Rend Li't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2011.
- Vicdânî, Sadık, *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338.

el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdih, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut:
Dâru Sadır, 1992.